

הרב יהודה זולדן, באר יהודה – בבא מציעא, פרקים א-ב, עמ' 189-201

שיעור יג

עבדי הם ולא עבדים לעבדים

(בבא מציעא י ע"א)

הקדמה

- א. פועל ועבד עברי שנרצע
- ב. כשם שלאדם אסור להימכר לעבד, כך יהיה אסור לו להשכיר עצמו
- ג. דרשת הפסוק נועדה לשלול מצב שפועל יהיה משועבד כמו עבד

סיכום

הקדמה

על הפסוק "כי לי בני ישראל עבדים" (ויקרא כה, נה), נדרש בגמרא: "עבדי הם, ולא עבדים לעבדים". הפסוק נדרש בהקשר לפועל שיכול לחזור בו בחצי היום. נעיין במשמעות דרשת הפסוק, והיכן עובר "קו הגבול" בין פועל לבין עבד עברי.

א. פועל ועבד עברי שנרצע

בגמרא (י ע"א) נזכרו דברי רב: "פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום". רב נחמן נימק בפני רבא את הדין שנאמר בשם רב על בסיס דרשת פסוק:

כי הדר ביה... דכתיב "כי לי בני ישראל עבדים" (ויקרא כה, נה) – עבדי הם, ולא עבדים לעבדים.

רש"י (ד"ה כי הדר) הסביר: "...דכי הדר ביה הרשות בידו... שאינו שלו כעבד, שאם בא לעזוב לו שכרו מכאן ואילך ולחזור בו – יחזור בו". בגמרא (בבא קמא קטז ע"ב) נזכרו גם כן דברי רב הללו על פועל, ורבא הוא שאמר נימוק זה.

מעמדו של פועל איננו כמעמדו של עבד עברי והוא רשאי לחזור בו באמצע עבודתו ולוותר על שכרו שהוא אמור לקבל מכאן ואילך. "לי בני ישראל עבדים – לקב"ה, "ולא עבדים" – ולא יהיה מעמד פועל כמעמד עבד, "לעבדים" – לבעל הבית שהוא עצמו עבד של הקב"ה.¹

¹ פסוק זה מופיע בסיום פסוקים (ויקרא כה, לט–מה) העוסקים באדם שהשכיר את עבודתו לשש שנים תמורת תשלום מראש בשל מצוקה כלכלית חמורה שהוא נמצא בה. בפסוקים אלו לא נקרא אדם זה בשום פעם בשם עבד (!) בשונה מהפסוקים העוסקים בעבד עברי שנמכר בגנותו על ידי בית דין (שמות כא, ב–ו). שלוש פעמים נזכר שיש להתייחס למי שמוכר עצמו כשכיר (שם מ, נ, מג). בלשונו של הרב חיים סולובייצ'יק (חדושי הגר"ח, קידושין טז ע"א): "חידשה התורה שישראל יכול למכור את עצמו לעבד, ושחל עליו השם עבד ונעשה לחפצא של עבד, ובחפצא של עבד יש בו דין קנין מעשה ידיו ודין היתר שפחה, וזוהי הכוונה של 'עבד עברי גופו קנוי' שנעשה לחפצא של עבד עברי, ומזה מסתעפים כל דיני עבד עברי". בפסוק נוסף נאמר: "כי עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים" (שם מב), ובמדרש (פסיקתא זוטרותא שם): "'כי עבדי הם'. שטרי קודם עליהן ראשון, ואין רשות לשום אדם עליהן לשעבדם". פעם נוספת נזכר בתורה שכיר בהקשר לעבד עברי שנמכר על ידי בית דין (דברים טו, יח): "לא יקשה בעינך בשלחך אותו חפשי מעמך כי משנה שכר שכיר עבדך שש שנים וברכך ה' אלהיך בכל אשר תעשה". הגמרא (ירושלמי קידושין א, ב; קידושין יד ע"ב – טו ע"ב) דנה בדברי תנאים שעסקו בשאלה אם לומדים

בירושלמי (ו, ב) נדרש פסוק זה בשמו של רב על הלכה שנאמרה במשנה, אם כי תוכן הדרשה שונה:

משנה. השוכר את האומנין וחזרו בהן – ידן לתחתונה. אם בעל הבית חזר בו – ידו לתחתונה. כל המשנה ידו לתחתונה, וכל החוזר בו ידו לתחתונה.

אומנים שחזרו בהם לאחר שעשו מקצת המלאכה ואינם רוצים להמשיך, הדין הוא שידם על התחתונה, ואם בעל הבית מצא פועלים אחרים ששכרם גבוה יותר, ינכה להם משכרם. אם בעל הבית חזר בו, אזי אם שכר הפועלים עלה, ידו של בעל הבית על התחתונה ועליו לשלם להם כפי מה שקבעו. אם שכר הפועלים הוזל, משלם להם את כל שכרם. הכלל הוא שכל מי שמשנה ממה שהוסכם – ידו על התחתונה, וכל החוזר בו – ידו על התחתונה.

על המשנה נאמר בירושלמי (שם):

רב אמר: "כי לי בני ישראל עבדים" – אין ישראל קונין זה את זה. אמר רבי יוחנן: עבד עברי היא מתניתין. על דעתיה דרב בין פועל בין בעל הבית יכול לחזור בו. על דעתיה דרבי יוחנן פועל יכול לחזור בו, ולא בעל הבית.

הביטוי "אין ישראל קונין זה את זה" רחב יותר ממה שנאמר בבבלי. לא רק הפועל יכול לחזור בו, אלא גם בעל הבית יכול לחזור בו. אמנם הפועל התחייב לעבוד אצל בעל הבית, אך הוא איננו משועבד לו כמו שעבד עברי משועבד לאדונו, ולכן יכול לחזור בו. גם בעל הבית התחייב להעסיק את הפועל, ובמובן מסוים אמירה זו דומה לאמור בנוגע לעבד עברי (קידושין כ ע"א; כב ע"א): "כל הקונה עבד עברי, כקונה אדון לעצמו". אך גם בעל הבית איננו משועבד לפועל וביכולתו לחזור בו. רבי יוחנן הסכים עם רב שפועל רשאי לחזור בו כמו שעבד יכול לצאת באמצע שש השנים, אך בעל הבית אינו רשאי לחזור בו מהעסקת הפועל, כשם שהוא לא רשאי לחזור בו ולשלח את עבדו העברי באמצע שש השנים.²

דרשת הפסוק "כי לי בני ישראל עבדים" בהקשר של פועל שרשאי לחזור בו כאמור במשנה "השוכר את האומנין..." שנזכרה לעיל, מופיעה בדברי רש"י בביאורו את דברי התוספתא (ז, א) שהובאה בגמרא (עו ע"ב), שם נאמר שפועלים שחזרו בהם לאחר שהתחילו במלאכה "שמין להן את מה שעשו. היה יפה שישה דינרים, נותן להם סלע". על אף שבעל הבית לא ימצא פועלים שישלמו את המלאכה בפחות משישה דינרים כי שכר הפועלים התייקר, בכל זאת הוא נותן להם סלע (ארבעה דינרים) ונמצא שהוא הפסיד שני דינרים. הגמרא (עז ע"א) נימקה את הדין: "קא סברי רבנן, יד פועל על העליונה". רש"י (ד"ה יד פועל על העליונה) הסביר: "ואפילו הוא חוזר בו, דיכול לחזור בו כדכתיב 'כי עבדי הם' ולא עבדים לעבדים, ומהכא יליף לה בפרק קמא דקדושין (כב, ב)". בהמשך הגמרא שם נזכרו דברי רב שפועל חוזר בו בחצי היום, ורש"י (שם ד"ה שאני ליה) חזר שוב על הדרשה: "...דגבי שכירות איתא להאי טעמא דעבדי הם ולא עבדים לעבדים".³

רש"י הפנה לגמרא (קידושין כב ע"ב) שם נזכרה דרשת הפסוק "כי לי בני ישראל עבדים":

גזירה שווה "שכיר" מאדם שמכר עצמו לעבד (ויקרא שם) מ"שכיר" מאדם שנמכר כעבד על ידי בית דין (דברים שם). הלימוד מהפסוק "עבדי הם" על פועל שחוזר בו בחצי היום, בא להדגיש באופן מיוחד שפועל שכיר איננו עבד.

² הצעות שונות בביאור דברי רב ורבי יוחנן בירושלמי: מפרשי הירושלמי (שם); הרב אריה לייב ילין (יפה עינים, י ע"א); הרב משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, חושן משפט, א סי' פא, ד).

³ התוספות (י ע"א ד"ה יכול לחזור) כתבו שמוסכם על כל התנאים שפועל יכול לחזור בו באמצע היום, והם חלקו רק אם ידו על העליונה או על התחתונה.

רבן יוחנן בן זכאי היה דורש את המקרא הזה [והגישו אדוניו אל האלהים והגישו אל הדלת או אל המזוזה ורצע אדוניו את אזנו במרצע ועבדו לעולם] (שמות כא, ו) כמין חומר: מה נשתנה אוזן מכל אברים שבגוף? אמר הקדוש ברוך הוא: אוזן ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרתי "כי לי בני ישראל עבדים" ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו – ירצע. ורבי שמעון ברבי היה דורש את המקרא הזה כמין חומר: מה נשתנה דלת ומזוזה מכל כלים שבבית? אמר הקדוש ברוך הוא: דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים, בשעה שפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרתי "כי לי בני ישראל עבדים" – ולא עבדים לעבדים, והוצאתים מעבדות לחירות, והלך זה וקנה אדון לעצמו – ירצע בפניהם.

ההדגש בדברי רבן יוחנן בן זכאי הוא על כך שהאוזן היא האיבר שנרצע, ובדברי רבי שמעון ברבי על כך שרצועים בפני הדלת והמזוזה. בדברי שניהם נזכרה הדרשה "עבדי הם" – ולא עבדים לעבדים. רציעת אוזן של עבד היא בסיום שנות עבדותו אם הוא מעוניין להמשיך להיות עבד (שמות כא, ה-ו): "ואם אמר יאמר העבד אהבתי את אדני את אשתי ואת בני לא אצא חפשי. והגישו אדוניו אל האלהים והגישו אל הדלת או אל המזוזה ורצע אדוניו את אזנו במרצע ועבדו לעולם". בגמרא (קידושין יד ע"ב) נאמר: "המוכר עצמו – אינו נרצע, מכרוהו בית דין – נרצע". אדם שמכר עצמו לעבד בשל מצבו הכלכלי הירוד ורוצה להמשיך להיות עבד לאחר שתמו שש שנים, אינו נרצע. אך אדם שנמכר לעבד על ידי בית דין כדי שיוכל להחזיר את מה שגנב, והוא רוצה להישאר עבד אצל אדונו על אף שתקופת עבדותו הסתיימה – נרצע.

על פי דברי רבן יוחנן בן זכאי ורבי שמעון ברבי היה לכאורה נכון לומר שאסור לאדם למכור עצמו לעבד גם כשמצבו הכלכלי ירוד ביותר. הרב פנחס הלוי איש הורביץ (המקנה, קידושין כב ע"א) הסביר את ההבדל:

והלא כל מוכר עצמו קונה אדון לעצמו? אלא שעשה כן מחמת דוחק, אבל הנרצע אינו עושה מחמת דוחק.

בהמשך דבריו (שם כב ע"ב) כתב עוד:

כבר כתבנו לעיל דגרע [הנרצע] ממוכר עצמו מפני דוחקו לדמי מכירתו. והיינו דכל מוכר עצמו שמקבל מעות על מכירתו נקרא מוכר ולא קונה, אבל זה שנרצע כדי לקבל עליו עבודת האדון באהבתו נקרא הוא קונה את האדון לעצמו... נמצא זה שמוכר עצמו בחנם ומקבל עליו עול עבדות אחרים פוגם בדיבור "אנכי ה' אלקיך" (שמות כ, ב) ששמעו מפי הגבורה. נמצא הוא מיקל בחוב קבלת עול מלכות שמים, וכיון שמיקל בזה מיקל בכל המצוות.⁴

דברי המקנה שאותו עבד "מקבל עליו עול עבדות אחרים... מיקל בחוב קבלת עול מלכות שמים", תואמים לנוסח דברי רבן יוחנן בן זכאי בתוספתא (בבא קמא ז, ב):

"ורצע אדוניו את אזנו במרצע". וכי מה נשתנה אוזן יתר לרצוע מכל איבריו? לפי ששמעה מהר סיני "כי לי בני ישראל עבדים" – עבדי הם, ופרק ממנו עול שמים והמליך עליו עול בשר ודם, לפיכך אמר הכתוב תבוא אוזן ותרצע שלא שמרה את מה ששמעה.

וכן גם לירושלמי (קידושין א, ב), שם כתוב באופן רחב יותר:

⁴ ראשונים ואחרונים נוספים כתבו דברים דומים בסגנונות שונים: הריב"א, הרא"ש, מהר"ל גור אריה, צידה לדרך, משכיל לדוד, מהר"ל דיסקין (שמות כא, ו-ז).

שאלו התלמידים את רבן יוחנן בן זכאי: מה ראה העבד הזה לירצע באזנו יותר מכל איבריו? אמר להן: אוזן ששמעה מהר סיני "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" (שמות כ, ג) ופירקה מעליה עול מלכות שמים וקיבלה עליה עול בשר ודם; אוזן ששמעה לפני הר סיני "כי לי בני ישראל עבדים" והלך זה וקנה אדון אחר, לפיכך תבוא האוזן ותרצע לפי שלא שמר מה ששמעה אזנו.

על פי הירושלמי הנרצע עובר שתי עברות: מקבל עליו עול בשר ודם ופורק עול מלכות שמים, ומקבל עליו שוב את אדונו ולא את הקב"ה.

במדרש ההלכה (מכילתא דרבי ישמעאל משפטים – מסכתא דנזיקין פרשה ב) מופיע כך:

היה רבן יוחנן בן זכאי אומרה כמין חומר: און ששמעה "לא תגנוב" והלך וגנב, היא תרצע מכל אבריו.⁵

על מי המדרש, העבד הגיע למצב הזה שבו הוא רוצה להישאר עבד, בשל העובדה שהוא גנב ואז לא הייתה ברירה אלא למכור אותו לעבד בשל גנבתו. האוזן היא האיבר שנרצע, מפני שהיא לא נשמעה לאיסור "לא תגנוב", ומשם החלה הידרדרותו של אותו אדם עד שהוא מוכר עצמו מרצונו. כאמור, נושא הדרשה של רבן יוחנן בן זכאי הוא מדוע אוזנו של העבד העברי שרוצה להמשיך בעבדותו היא האיבר שנרצע, ורש"י הפנה לדברי רבן יוחנן בן זכאי ורבי שמעון ברבי שבדבריהם נזכרת גם דרשת הפסוק "כי לי בני ישראל עבדים" ולא עבדים לעבדים. אותו עבד שרוצה להישאר אצל אדונו נרצע, כי כעת הוא עושה כן מרצונו ומיזמתו ואין לעשות כן, כמו כל אדם אחר שאסור לו למכור עצמו לעבד. בגמרא (עז ע"א) נזכר ש"יד פועל על העליונה" ולא נזכרת כלל דרשת הפסוק. רש"י (שם ד"ה יד פועל) כתב שפועל יכול לחזור בו, והפנה לדברי התנאים הללו בגמרא (קידושין כב ע"ב) שדרשו את הפסוק "כי לי בני ישראל עבדים". האמוראים רב נחמן (י ע"א) ורבא (בבא קמא קטז ע"ב) נימקו את דברי רב ש"פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום" בדרשת הפסוק שמקורה בדרשת התנאים הללו.⁶ כאמור לעיל, בירושלמי מופיע שרב עצמו דרש את הפסוק באופן אחר ורחב יותר: "אין ישראל קונין זה את זה".

ב. כשם שלאדם אסור להימכר לעבד, כך יהיה אסור לו להשכיר עצמו

כאמור, אמנם פועל יכול לחזור בו בחצי היום, אך על פי דרשת הפסוק "כי לי בני ישראל עבדים" ולא עבדים לעבדים, לכאורה יהיה לאדם אסור להשכיר עצמו, כפי שאסור לו למכור עצמו לעבד. תוספות (י ע"א ד"ה כי לי בני ישראל עבדים) השיבו:

⁵ רש"י (שמות כא, ו) ציין את מדרש ההלכה והגמרא ביחד: "ומה ראה און להרצע מכל שאר אברים שבגוף? אמר רבי יוחנן בן זכאי (קדושין כב ע"ב) און זאת ששמעה על הר סיני 'לא תגנוב', והלך וגנב, תרצע. ואם מוכר עצמו, און ששמעה על הר סיני (ויקרא כה, נה) 'כי לי בני ישראל עבדים', והלך וקנה אדון לעצמו, תרצע".

⁶ במסורת הש"ס (עז ע"א) על דברי רש"י הפנה גם לסוגייתנו ולגמרא (בבא קמא קטז ע"ב). הרב יצחק אלפסי, הר"ף (מז ע"א בדפי הר"ף), כתב גם כן בעקבות הגמרא (עז ע"א): "פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום ושמן לו את מה שעשה. מאי טעמא? דכתיב 'כי לי בני ישראל עבדים' ולא עבדים לעבדים". הרב יוסף חביבא (נמוקי יוסף, דפי הר"ף שם) כתב כמו רש"י: "דכתיב 'כי עבדי הם ולא עבדים לעבדים' דמהכא ילפינן בפ"ק דקדושין (דף כב, ב)". בהגהות על דפי הר"ף (שם אות ח) כתב: "צ"ע דקידושין (כב ע"ב) לענין רציעה, אבל לענין פועל שיכול לחזור בו הוא בבבא מציעא (י ע"א) ובבבא קמא (קטז ע"ב)". אכן דרשת הפסוק של התנאים נאמרה בהקשר של עבד נרצע, והאמוראים רב נחמן ורבא למדו מדרשה זו את הדין שפועל רשאי לחזור בחצי היום. על כן רש"י וכן הנמוקי יוסף ציינו לדברי התנאים, שהם המקור לדרשת הפסוק.

נראה לי דמכל מקום מותר אדם להשכיר עצמו. דדוקא עבד עברי שאינו יכול לחזור בו, ואינו יוצא קודם זמנו אלא בשטר שחרור, עובר משום "עבדי הם".

תוספות הרא"ש (י ע"א) כתב באופן דומה:

כי לי בני ישראל עבדים. אף על גב דמהאי טעמא אסור למכור עצמו לעבד עברי כדמשמע בקדושין, מ"מ מותר להשכיר עצמו, דשאני מכירה דגופו קנוי וצריך גט שחרור.

תשובותיהם של התוספות ותוספות רא"ש שונות זו מזו בניסוחן, אך נראה שהם כיוונו לאותו הדבר. גופו של עבד עברי קנוי והוא איננו רשאי להשתחרר קודם זמנו מרצונו. אם האדון רוצה לשחררו, אזי על האדון לתת לו גט שחרור. מה שאין כן פועל – גופו אינו קנוי והוא איננו צריך גט שחרור, ועל כן אדם רשאי להשכיר עצמו כפועל.

בנוגע לדברי הרא"ש ש"עבד עברי גופו קנוי" כוונתו לדברי רבא (קידושין טז ע"א) שאמר זאת. אמנם בגמרא (יבמות ע"ב) מוכח שלא כן, מאחר שעבד עברי אינו אוכל תרומה, לעומת עבד כנעני שנחשב ל"קניין כסף" (ויקרא כב, יא) ואוכל תרומה, וכן שאין פוטרים עבד עברי מקרבן פסח לעומת עבד כנעני שקנוי לרבו ועל כן הוא פטור מקרבן פסח: "אלמא לא קני ליה רביה". הרשב"א (יבמות שם) הסביר:

"אלמא לא קני ליה רביה קנין גמור" – ואע"ג דאמרין (קידושין טז ע"א) "עבד עברי גופו קנוי"? קנין גמור מיהא לא קני ליה, דהא יוצא בגרעון כסף, אי נמי בשש, וביובל [קידושין יד ע"ב].

אין הכוונה שגופו הפיזי קנוי לאדון, אלא שגופו קנוי במובן זה שהוא משועבד למעשי ידיו, והאדון הוא שיכול להפסיק את העבדות כשייתן לו גט שחרור. המכנה המשותף של תוספות ותוספות הרא"ש הוא שהם ציינו במה שונה פועל מעבד עברי, והעיקר הוא המניעה של עבד עברי להפסיק את עבודתו מרצונו. הרב מרדכי אשכנזי (הגהות מרדכי נוספות, בבא מציעא פרק ששי רמז תנט) הקשה גם כן בשמו של המהר"ם מרוטנבורג:

"כי לי בני ישראל עבדים" ולא עבדים לעבדים. תימה אם כן כשם שאסור לימכר בעבד עברי, כך יהא אסור להשכיר עצמו מדקרי הכא פועל עבד? וי"ל דפועל לא מיקרי עבד אלא שכיר. והא דילפינן ליה מעבד היינו לענין קולא קל וחומר. כיון דמקילין גבי עבד דגופו קנוי, גבי פועל לא כל שכן?

דברי המהר"ם הללו נזכרו בתשובות מיימוניות (קנין סי' לא):

והא פועל יש לו דין עבד עברי דמהאי טעמא אמרינן "פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום" דילפינן לה מעבד עברי דיוצא בגרעון כסף, דכל קולי דעבד עברי יהיבין לפועל מקל וחומר. השתא עבד עברי דעבד איסורא ועבר על "כי לי בני ישראל עבדים" ולא עבדים לעבדים וגופו קנוי מקילין ביה, כל שכן פועל כדפירש' בפ"ק דב"מ (י, א).

לפיכך, אין הכוונה בדרשת הפסוק שפועל הוא עבד. פועל הוא שכיר ואיננו עבד. אלא כוונת הדרשה ללמוד קל וחומר מעבד עברי לשכיר. אם עבד עברי שגופו קנוי יכול להשתחרר באמצע זמנו בעל כורחו של האדון על ידי גירעון כסף, קל וחומר ששכיר שאין גופו קנוי יכול לחזור בו באמצע העבודה. דברי המהר"ם מרוטנבורג שנזכרו בדברי המרדכי שונים מדברי התוספות ותוספות רא"ש. הם

הדגישו את ההבדל בין פועל לבין עבד עברי, ואילו המהר"ם מרוטנבורג הדגיש את המכנה המשותף, ולמד קל וחומר – מהעבד "החמור" על הפועל "הקל".

האם גם קבלן יכול לחזור בו בחצי היום? רש"י (עז ע"א ד"ה שאני ליה בין שכירות לקבלנות) כתב: "דגבי שכירות איתא להאי טעמא ד'עבדי הם' ולא עבדים לעבדים, אבל בקבלנות – אין זה עבד אלא לעצמו". גם תוספות (מח ע"א ד"ה והא בעי) כתבו: "...דפועל דוקא דכתיב ביה 'עבדי הם' ולא עבדים לעבדים יכול לחזור בו, ולא קבלן". הסיבה היא שקבלן איננו משעבד את גופו. הוא יכול לעשות את העבודה על ידי מי שהוא רוצה ובזמן שהוא רוצה, וכדברי הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, עו ע"ב): "קבלן, שאין כאן טעם 'כי לי בני ישראל עבדים' שהרי עושה לכשירצה". לקבלן משלמים על התוצר המוגמר.⁷

הרמב"ם (הל' שכירות ט, ד) והרב יוסף קארו (שולחן ערוך חושן משפט סי' שלג, ג) ציינו את דרשת הפסוק בפסיקת ההלכה:

אם התחיל הפועל במלאכה וחזר בו אפילו בחצי היום חוזר, שנאמר "כי לי בני ישראל עבדים" ולא עבדים לעבדים. וכיצד דין הפועל שחזר בו אחר שהתחיל? שמין לו מה שעשה ונוטל, ואם קבלן הוא שמין לו מה שעתידי לעשות, בין שהוזלו בעת ששכרן בין לא הוזלו, בין שהוזלה מלאכה אחר כן בין לא הוזלה שמין לו מה שעתידי לעשות.

הם לא עסקו בשאלה ששאלו תוספות, תוספות הרא"ש והמהר"ם מרוטנבורג, על בסיס מה מותר לאדם להשכיר עצמו כפועל.

ג. דרשת הפסוק נועדה לשלול מצב שפועל יהיה משועבד כמו עבד

הרב יום טוב הלוי הלר (פלפולא חריפתא, רא"ש, בבא מציעא ו, ו אות צ) כתב שדרשת הפסוק "כי לי בני ישראל עבדים" ולא עבדים לעבדים" היא אסמכתא בלבד:

דאי דרשא גמורה היא, אם כן לא יהא כח בידם שישכירו עצמם כלל לשכירי יום? אלא לאו דרשא גמורה היא וחכמים הוא דתקנו להם חזרה, והסמיכו על המקרא שאמר "כי לי בני ישראל עבדים".

אם כן, מה המשמעות של דרשה זו? לדבריו, מאחר שהפסוק הוא רק אסמכתא, יש מצבים שבהם פועל אינו רשאי לחזור בו. נציין שתי דוגמאות:

[א] פועל שחוזר בו כשמדובר בדבר האבד. הרמב"ם (שם) והרב יוסף קארו (שולחן ערוך שם ה) פסקו על פי האמור במשנה (עו ע"ב), בברייתא (עו ע"ב) ובדברי רב נחמן בר יצחק (עז ע"ב):

במה דברים אמורים? בדבר שאינו אבוד. אבל בדבר האבוד כגון פשתנו להעלות מן המשרה או ששכר חמור להביא חלילין למת או לכלה וכיוצא בהן, אחד פועל ואחד קבלן אינו יכול לחזור בו.⁸

⁷ בהרחבה: הרב אברהם בורנשטיין (שו"ת אבני נזר, חושן משפט סי' נב ס"ק ז-ט); הרב אשר וייס ("כי לי בני ישראל עבדים", מנחת אשר, ויקרא, סי' סא).

⁸ ראה גם רבנו יעקב (טור חושן משפט סי' שלג, ובנושאי כלים) וכן שולחן ערוך (שם, ובנושאי הכלים). הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (שו"ת משפטי עוזיאל, ד, חושן משפט סי' מב) התייחס בהרחבה לשביתה שגורמת נזק כלכלי למעסיקים, למשק ולחברה כולה. בדבריו הוא השווה בין היכולת לשבות, לבין האפשרות של פועל לחזור בו מהסכמתו: "לפי שכל עבודת בנין או תעשייה, ואין צריך לומר נטיעה שלא נעשתה ולא נגמרה בזמנה, הרי היא בגדר דבר האבוד, לא רק מפני הזמן האבד, אלא גם מפני הנזקים הנמשכים ממנה לחמרי העבודה. צא ולמד מדין חזרת הפועל בתוך זמן שכירותו. שאעפ"י שמעיקר הדין

אם דרשת הפסוק היא שאין אפשרות ששכיר יהיה כעבד, מדוע בדבר האבד פועל אינו יכול לחזור בו? הרב יום טוב הלוי (שם) הסביר:

דלא אלימא דרשא ד"ולא עבדים לעבדים" שיהא כח לפועלים שיחזרו אפילו בדבר האבד...
ובדבר האבד היה נראה להם שלא לתת להם יד שיחזרו הואיל ודבר האבד הוא.

[ב] כשפועל חוזר בו בגלל שכר נמוך. לפועל מותר לחזור בו באמצע היום דווקא כשחוזר בו סתם, אך לא כן כשהפועל מבקש לחזור בו בגלל שכר נמוך.⁹
את טעם הדין הסביר הרב יואל סירקיש (בית חדש, ב"ח, טור חושן משפט סי' שלג):

נראה דטעמו דכיון דשכיר יום לא מצי חוזר אלא משום דכתיב 'עבדי הם' ולא עבדים לעבדים.
אם כן דוקא בחוזר בסתם דתלינן שאינו חפץ לעבוד יותר, אבל אם חוזר בו מחמת היוקר
אם כן גלי דעתיה דניחא ליה בעבודות אם ישלם לו בעל הבית כפי היוקר ואין שומעין לו,
והכי מסתברא.¹⁰

נראה אם כן שהמסר בדרשת הפסוק הוא שפועל אינו עבד עברי, ואסור שייווצר מצב שפועל הוא כמו עבד עברי. ביטוי בולט לכך הוא שבמקרה שפועל התחיל לעבוד ועתה רוצה לחזור בו ולהפסיק את העבודה, ואין מדובר בדבר אבד, ולא מפני שהוא רוצה משכורת גדולה יותר ועוד כהנה וכהנה, הוא רשאי לעשות כן. אם המסר היה שפועל איננו יכול לחזור בו בשום מקרה, אזי הוא היה כמו עבד עברי, וכדברי הרב שלמה הכהן (חשק שלמה, קידושין כב ע"ב): "דאם נאמר דאינו יכול לחזור בו אז יעבור על האי קרא ד'כי לי בני ישראל עבדים'".

הרא"ה קוק (מצות ראייה, חושן משפט סי' קעו [עמ' קפה]) דן בנוגע למתלמדים אצל בעל מלאכה תמורת עזרה וסיוע, אם המתלמדים וכן בעל המלאכה רשאים לחזור בהם "כיון שהכתוב אומר 'כי לי בני ישראל עבדים' אי אפשר כלל שיהיה איש מישראל עבד, וכיון שאין יכול לחזור בו הוי כעבד".¹¹

פועל יכול לחזור בו אפילו באמצע היום מדכתיב: 'כי לי בני ישראל עבדים' (ויקרא כה, נה) – עבדי הם ולא עבדים לעבדים (בבא קמא קטז ע"ב; בבא מציעא י ע"א), ובכל זאת נפסקה ההלכה שאם עושים בדבר האבוד אין הפועל יכול לחזור בו (שולחן ערוך חושן משפט סי' שלג, ה). ובגדר דבר האבוד כתב הסמ"ע (שם ס"ק יח) שהוא צורך שעה ויתקלקל אם לא יגמר מלאכתו מיד. אבל הבית יוסף ורמ"א בהג"ה (שם) פסקו שכל שאין בעל הבית יכול לעשות אותה מלאכה בעצמו נקרא דבר האבוד, והיינו משום שכל הפסקה בעבודה גורמת הפסדים לחומרי העבודה. והש"ך (שם ס"ק כג) מסיק דהכל לפי ראות עיני הדיין. ולפי תנאי העבודה בזמננו ברור לי הדבר שכל דחוי של עבודה בחקלאות או בתעשייה ובנין גורם הפסדים גדולים שאינם מתמלאים בזמן אחר... מכל זה מתברר שהשביתה או ההשבתה כשהיא לעצמה אינה רצויה ויש שהיא מחייבת הפועל או את בעל הבית בהפסדים הנגרמים מסיבתה מדין גורם בנזקים".

רבנו יעקב (טור חושן משפט סי' שלג). הרב משה איסרליש, רמ"א (שולחן ערוך שם ד), ציין את דבריו.⁹

ראשונים ואחרונים דנו בשאלות נוספות הקשורות לזהות שבין פועל לבין עבד עברי: האם פועל חוזר בו כשעשה קנין? (תוספות קידושין יז ע"א ד"ה חלה; רא"ש, בבא מציעא ו, ו; הרב מרדכי אשכנזי, הגהות מרדכי נוספות, בבא מציעא פרק ששי רמז תנט בשם מהר"ם מרוטנברג; רמ"א, שולחן ערוך חושן משפט סי' שלג, ג ונושאי הכלים שם); מה יהיה הדין אם הפועל קיבל את כל כספו מראש וחזר בו ואין לו ממה לשלם חזרה לבעל הבית (שו"ת מהר"ק סי' קפא; שולחן ערוך שם ג, ונושאי הכלים שם), ועוד. הרא"ה קוק (שו"ת אורח משפט, חושן משפט סי' כא) דן בהקשר לסוגייתנו ולשאלות הנובעות ממנה בהרחבה רבה בנוגע "לרב שקבל כתב רבנות מאיזה קהילה אחרי שכבר נגמר זמן התקשרותו עם בני עדתו הישנה, אם בני העיר הישנה רשאים לעכבו שיחזרו בו וישיאר אצלם, ואם הוא רשאי לציית להם". בין דבריו שם כתב: "דעיקר כונת התורה שלא יהיה אדם מישראל משועבד בדרך שפלות לזולתו, משום ש'עבדי הם' וראוי שיהיו מכובדים". (ייתכן שהתשובה של הרא"ה קוק קשורה למעברו של חותנו האדר"ת מרבנות בפונוביז' לרבנות במיר [אדר היקר, עמ' מט–נ]).¹⁰

אמנם גם כשפועל מותר לחזור בו אין רוח חכמים נוחה הימנו והוא ממחוסרי אמנה. הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר, חושן משפט, סי' קכב) כתב: "נהי דמדינא היתה יכולה לחזור, מ"מ משנת חסידים לא

אמנם לא בכל מקרה פועל רשאי להפסיק לעבוד באמצע היום – כשמדובר בדבר האבד או כי הוא רוצה יותר כסף. גם בנושאים נוספים שבהם חלקו ראשונים ואחרונים בשאלות הקשורות לחזרת פועל באמצע היום, שורש המחלוקת הוא עד כמה פועל זה לעבד עברי, והיכן "עובר הגבול" שמבחין בין פועל לבין עבד עברי. גם לפועל יש מחויבות כלפי האדון ולהפך, ואין הוא יכול להפסיק עבודתו בכל מצב, אך כאמור אין הוא כמו עבד עברי.¹²

כאמור בירושלמי (ו, ב) רב דרש מהפסוק "כי לי בני ישראל עבדים": "אין ישראל קונין זה את זה". ברור שבעל הבית איננו קונה את הפועל, ובוודאי הפועל איננו קונה את בעל הבית. והגמרא הסבירה ש"על דעתיה דרב" הדבר בא לידי ביטוי בכך: "בין פועל בין בעל הבית יכול לחזור בו". כוונתו לומר שמהפסוק יש ללמוד שקשרי פועל ובעל הבית אינם כמו קשרי עבד ואדון. אצל עבד עברי "עבד עברי גופו קנוי" לשעבדו ולמעשי ידיו, ו"כל הקונה עבד עברי כקונה אדון לעצמו". "כקונה" ולא ממש, כי האדון חייב לדאוג לצרכיו של העבד העברי, והם אף קודמים לצרכיו שלו.¹³ אך אין זה כך אצל פועל ומעביד. הם רשאים לחזור בהם.¹⁴

המסר בדרשת הפסוק הוא על דרך השלילה – "ולא עבדים לעבדים", ואין ישראל קונים זה את זה" כמו בקשרי עבד ואדון, ועל כן חייבים להיות מצבים שבהם פועל עצמאי יותר, ויכול להחליט

הוא למשוי נפשיה הדרנא, ושאריה ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב' (צפניה ג, יג). הרא"ה קוק (לעיל הערה 10) כתב שגם אם יכול לחזור בו, "אין זו משנת חסידים... ודאי כל חסיד יברח מזה שיהיה עליו שנאת רבים בצדק ח"ו". הרב עזרא בצרי (שו"ת שערי עזרא, ג, סי' נב) עסק באריכות במשמעות הביטוי "פועל יכול לחזור בו". מחד גיסא, מותר לפועל להפסיק עבודתו אם אינו רוצה, "אבל מאידך צריך שתהיה לו לפועל עצמו אחריות מוסרית שלא לפגוע במעבדו, ואם הוא פוגע במעבדו הרי הוא עושה איסור". הרחבה: הרב איתמר ורהפטיג ("חזרה עבודה – מהותו וביטולו", תחומין, ח, עמ' 205–213).

הרא"ה קוק (אגרות הראיה, חלק א, עמ' צה–צח) תיאר את מצבם העגום והקשה של עבדים בעבר ומדוע העבדות נעלמה מהעולם: "מיום שחרב בית המקדש ונתפזרנו בין העמים אין לך יום שאין קללתו מרובה מחבירו, וחשכת ימי הבינים דוקא אז הרימה ראש, ותעוות את יושר התעודה של ארחות חיים, ותעשה העבדות למפלצת, ותאבד את תעודתה, שהיא לשמור את הכושלים שבבני אדם מתגרת יד אנשים רעים ותקיפים, ע"י מה שתביאם לאותו מצב של בטחון הרכוש. עד שכפי המצב ההוא היה נשקף, שיוצא שכרה בהפסדה, ותגמור האנושיות אומר לבטל את חק העבדות החוקית". הוא קרא לפתח ולהעצים את ההוגנות וכללי ההתנהגות והמוסר שבין מעבידים לעובדיהם: "עכשיו אנחנו צריכים להעלות מוסריות לדאוג בעד חיי העובדים, החומרי והמוסרי... העבדות הטבעית, שבדואי לא תוכל להתאים לכל הצדק, עד אשר תצא מציון ישועה ואורה לכל העמים, לדעת איך צריכה צדקת ה' להעשות ע"פ רוחה של תורה, בכח החסידות והנדיבות, הממלא את לבב האומה, אשר רוח ד' אשר עליה, שלא ימוש מפיה ומפי זרעה וזרע זרעה, היא הערובה לגאולתה".

תוספות (קידושין כ ע"א ד"ה כל הקודם); רמב"ם (הל' עבדים א, ט) ועוד.¹³

אמנם, מצוי שפועל עוזב את עבודתו ועובר לעבוד במקום אחר, שם יקבל תנאים טובים יותר או שכר גבוה יותר ומסיבות אישיות אחרות. על כן אם הוא רוצה לעזוב את עבודתו עליו להודיע למעביד תקופה מסוימת לפני כן, וכפי שמקובל בכל ענף, ועל פי הסכם העבודה שבינו לבין המעביד. הרב אברהם ישעיהו קרליץ (חזון איש, בבא קמא סי' כג ס"ק ב) כתב: "דפועל החוזר צריך להודיע קודם לבעל הבית שימצא פועלים והוא שכור לאותן הימים. ועבודה תמידית לעולם דינה כדבר האבוד שגם פועל אינו יכול לחזור בו. ויש ללמוד כן משכירות בתים (בבא מציעא קא ע"ב; שו"ע חו"מ סי' שיב, ז)". מועמד לעבודה וכן עובד קבוע שמתכוון לעבוד תקופה קצרה בעבודתו זו, וייתכן שעזיבתו תגרום הפסד למעביד (כשהשקיעו בהכשרתו; כשקשה למצוא עובד אחר; פרויקט שדחוף לסיימו וכד'), צריך להודיע מראש למעביד על כוונתו זו, גם אם יש סיכוי שכתוצאה מכך הוא לא יתקבל לעבודה. העובד או המועמד לעבודה איננו מודע לכל הנתונים ולכל השיקולים של המעביד בתכנון העבודה, ועל כן יש להודיע למעביד על מנת שלא לפגוע בו או לגרום לו נזק. כך גם בנוגע לאישה עובדת שהיא בהריון שעליה להודיע למעביד; עובד שזומן לשירות מילואים; יציאה לחופשה וכד'. ראה הרחבה בספרי: "הסתרת מידע ממעביד", צדקות יהודה וישראל, עמ' 384–397.

החלטות מרצונו, עם זאת שעליו להתנהל בחכמה ובמוסר הגון שלא לפגוע בבעל הבית ולהזיק לו, וכן להיפך כשבעל הבית מפסיק את העבודה.¹⁵

סיכום

רב אמר שפועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום, ואמוראים נימקו דבריו בדרשת פסוק: "כי לי בני ישראל עבדים" (ויקרא כה, נה) - עבדי הם, ולא עבדים לעבדים". בירושלמי נאמר שרב עצמו דרש על הפסוק: "אין ישראל קונין זה את זה". הפועל ובעל הבית אינם משועבדים זה לזה ולכן כל אחד מהם יכול לחזור בו. רש"י הסביר הלכות הקשורות לפועלים שחזרו בהם לאחר שהתחילו לעבוד, וציין את הלימוד מהפסוק והפנה לגמרא (קידושין כב ע"ב) שם הדיון הוא בנוגע לעבד שנמכר על ידי בית דין ותמו שנות עבדותו והוא רוצה להישאר אצל האדון כעבד. התורה מצווה לרצות את אוזנו ליד הדלת והמזוזה, ותנאים דרשו מדוע רוצעים דווקא את האוזן ומדוע דווקא ליד הדלת והמזוזה. בדברי תנאים שהסבירו הלכות אלו נזכרה דרשת הפסוק.

מכאן שאותו עבד נרצע שרוצה מיוזמתו להמשיך להיות עבד אצל אדונו עושה מעשה שלא ייעשה, והוא כמו כל אדם אחר שאסור לו למכור עצמו לעבד. עובדים רק את הקב"ה ולא אדון בשר ודם.

ראשונים הקשו כיצד פועל יכול להשכיר עצמו לעבוד אצל אחר אם אסור לאדם להימכר סתם כך כעבד? יש ראשונים שהצביעו על הבדלים משמעותיים בין עבד עברי שגופו קנוי לשעבוד ומעשי ידיו, שיכול להשתחרר רק בגט שחרור, לבין פועל שיכול לחזור בו בחצי היום, ויש שאמרו שכוונת הדרשה היא ללמוד קל וחומר מעבד עברי לשכיר. אם עבד עברי שגופו קנוי יכול להשתחרר באמצע זמנו בעל כורחו של האדון על ידי גירעון כסף, קל וחומר ששכיר שאין גופו קנוי יכול לחזור בו באמצע העבודה. אך מבין האחרונים יש מי שכתב שהדרשה היא אסמכתא בלבד ונועדה להצביע על כך שכוונת הפסוקים להורות שהלכות פועל לא תהיינה כמו הלכות עבד. הביטוי לכך הוא שפועל רשאי לחזור בו בחצי היום, מה שעבד איננו רשאי לעשות. אמנם יש מקרים שגם פועל לא יוכל לעשות כן: בדבר האבד, או בשל שכר נמוך, וראשונים ואחרונים חלקו בנוגע למצבים נוספים אחרים. אך מכל מקום פועל עצמאי יותר מאשר עבד. מטרת הלימוד מהפסוקים היא ללמד על דרך השלילה: פועל איננו עבד, ואין ישראל קונים זה את זה כמו עבד ואדון.

¹⁵ הרב צבי יהודה הכהן קוק (שיחות הרב צבי יהודה – שמות, עמ' 248) הסביר מדוע פרשת משפטים פותחת בדיני עבד. לדבריו לאחר היציאה ממצרים, ולפני הבירור של הדינים שבין אדם לחברו בהמשך הפרשה, "לפני כל אלה יש צורך לברר ענין 'כי תקנה עבד עברי'... הדבר הראשון הקודם לכל הוא בירור הדברים בפנים, בתוככם, לגבי מציאות השעבוד והעבדותיות שלכם, מתוך החשבון הכללי של: 'יוצא את עמו ישראל מתוכם לחרות עולם'. 'עבדי הם ולא עבדים לעבדים... הדבר הראשון הוא ביטול העבדות וקביעת החירות. אנו בני חורין. אנו עם של עבדים משוחררים מאז ולכל הדורות ועל כך אנו מברכים בכל בוקר 'שלא עשני עבד'. החירות היא לפני הכל. יש לזכור שעבדות היא פגימה. פגימה באנושיות האדם, פגימה במהות האדם, האדם הוא אדם שלם, בריא ונורמאלי, רק אם הוא גם עצמאי". במקום אחר כתב ("ויחן שם ישראל נגד ההר", לנתיבות ישראל, א [מהד' בית אל] עמ' ריח): "בייצוב עמדתו של האדם ואמת צורתו בפנייתו אל המקור האלוקי של דמות תבניתו, שוללת היא את ההשתעבדות החיצונית, הזרה הנכרית. 'עבדי ולא עבדים לעבדים', ומגלה היא את מהלך החיים הפנימי והעצמי של האדם ושל העם".